

УДК 373.31:37.025.2

І. А. Барбашова

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ УМОВИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДИДАКТИЧНОЇ СИСТЕМИ СЕНСОРНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

© Барбашова І. А., 2015
<http://orcid.org/0000-0002-7410-4115>
<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.18972>

У статті обґрунтовано організаційно-методичні умови ефективності дидактичної системи сенсорного розвитку учнів початкових класів: готовність вчителя до розв'язання завдань сенсорного розвитку – система особистісних властивостей і психічних станів, необхідних і достатніх для забезпечення ефективності навчально-перцептивної діяльності школярів; виявлення індивідуально-типологічних відмінностей чуттєвих процесів учнів – кількісно-якісних особливостей, які визначають неповторність сенсорних процесів і спричиняють належність до певного типу отримання зовнішньої інформації; розробка координованих стратегій, тактик і оперативних алгоритмів організації суб'єктної взаємодії – сукупностей принципів її здійснення, правил застосування методичного інструментарію, чітких послідовностей виконання навчальних дій і операцій; неперервність моніторингу якості навчально-перцептивної діяльності – система збору, обробки, зберігання і поширення інформації про стан сенсорного розвитку молодших учнів, прогнозування динаміки і тенденцій його функціонування, розроблення науково-обґрунтованих рекомендацій щодо його вдосконалення. Організаційно-методичні умови, виокремлені на теоретичному рівні, розглядаються як необхідні обставини впровадження дидактичної системи сенсорного розвитку школярів у реальний процес початкового навчання.

Ключові слова: молодші школярі, сенсорний розвиток, дидактична система сенсорного розвитку.

Барбашова І. А. Организационно-методические условия эффективности дидактической системы сенсорного развития младших школьников.

В статье обоснованы организационно-методические условия эффективной реализации дидактической системы сенсорного развития учащихся начальных классов: готовность учителя к решению задач сенсорного развития школьников – система личностных качеств и психических состояний, необходимых и достаточных для обеспечения эффективности учебно-перцептивной деятельности школьников; выявление индивидуально-типологических отличий чувственных процессов учащихся – количественно-качественных особенностей, которые определяют неповторимость сенсорных процессов и вызывают принадлежность к тому или другому типу получения

внешней информации; разработка координированных стратегий, тактик и оперативных алгоритмов организации субъектного взаимодействия – совокупностей принципов его осуществления, правил применения методического инструментария, четких последовательностей выполнения учебных действий и операций; непрерывность мониторинга качества учебно-перцептивной деятельности – система сбора, обработки, хранения и распространения информации о состоянии сенсорного развития младших учащихся, прогнозирование динамики и тенденций его функционирования, разработка научно обоснованных рекомендаций по его совершенствованию. Организационно-методические условия, выделенные на теоретическом уровне, рассматриваются как необходимые обстоятельства внедрения дидактической системы сенсорного развития школьников в реальный процесс начального обучения.

Ключевые слова: младшие школьники, сенсорное развитие, дидактическая система сенсорного развития.

Barbashova I. A. The organizational and methodological conditions of efficiency of elementary school pupils' sensory development pedagogical system.

There are the organizational and methodological conditions for effective implementation didactic system of primary school children's sensory development : the willingness of the teacher to meet the challenges of pupils' sensory development – a system of personal qualities and mental conditions are necessary and sufficient to ensure schoolchildren's effectiveness of teaching and perceptual activity; identification of individual and typological differences of pupils' sensory processes – the quantitative and qualitative differences that define the uniqueness of sensory processes and determine the membership of receiving external information's certain type; develop coordinated strategies, tactics and operational algorithms organization subject interaction – a set of principles for its implementation, rules of methodological tools, clear execution sequences of learning activities and operations; continuous of the teaching and perceptual activity quality's monitoring – a system for collecting, processing, storage and dissemination of information on the state of primary school children's sensory development predict the dynamics and trends of its functioning, the development of evidence-based recommendations for its improvement in this article. The organizational and methodological conditions that are defined on a theoretical level, are seen as necessary conditions of implementation didactic system of pupils' sensory development in the actual process of initial training.

Key words: pupils of elementary school, sensory development, didactic system of sensory development.

Постановка проблеми. Ефективність дидактичної системи сенсорного розвитку школярів [2], як і будь-якої іншої підсистеми початкового навчання, природно залежить від створення певних організаційно-методичних умов її

реалізації, а їхня сукупність створює специфічне середовище перебігу формування чуттєвої сфери дитячої особистості. Важливість цього середовища виявляється в тому, що воно не є індиферентним до існування досліджуваної системи, а складає той контекст, у якому дана система знаходиться і який актуалізує її якісну визначеність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дидактичні впливи на процеси сприймання дітей молодшого шкільного віку були об'єктом пильної уваги вчених у 90-ті роки минулого століття у зв'язку із проведенням широкомасштабних досліджень особливостей пізнавальних процесів шестирічних першокласників (Ш. Амонашвілі, Н. Бібік, М. Вашуленко, І. Гудзик, С. Коробко, В. Котирло, Л. Кочина, С. Ладивір, А. Матвеева, В. Мухіна, В. Олейник, О. Проскура, О. Савченко, Н. Скрипченко, Л. Хлебникова, І. Школьна та ін.). Однак умови, які забезпечують ефективність формування чуттєвої сфери учнів, не набули чіткого визначення і потребують наукового обґрунтування.

Мета статті полягає у характеристиці організаційно-методичних умов ефективного функціонування дидактичної системи сенсорного розвитку молодших учнів.

Виклад основного матеріалу. Під *організаційно-методичними умовами* ефективної реалізації дидактичної системи сенсорного розвитку ми розуміємо комплекс можливостей суб'єктів, змісту, методів, прийомів, засобів, форм навчання, які сприяють успішному формуванню чуттєвої сфери дитячої особистості. До провідних умов функціонування досліджуваної системи віднесемо наступні: готовність учителя до розв'язання завдань сенсорного розвитку школярів; виявлення індивідуально-типологічних відмінностей чуттєвих процесів учнів; розробку координованих стратегій, тактик і оперативних алгоритмів організації суб'єктної взаємодії; неперервність моніторингу якості навчально-перцептивної діяльності.

Першу умову – *готовність учителя до розв'язання завдань сенсорного розвитку молодших учнів* – ми розглядаємо як родову підсистему видових дефініцій – готовності до професійно-педагогічної діяльності, готовності до діяльності. Поширеними підходами до визначення цього феномену є функціональний, особистісний і особистісно-діяльнісний. Беручи за основу положення останнього із зазначених підходів (А. Деркач, К. Дурай-Новакова,

М. Дьяченко, Л. Кандибович, Л. Кондрашова, С. Максименко, О. Михайлов, О. Пелех, О. Селезньова, В. Сластьонін та ін.), під *готовністю до розв'язання завдань сенсорного розвитку* розуміємо систему особистісних властивостей і психічних станів учителя, необхідних і достатніх для забезпечення ефективності навчально-перцептивної діяльності молодших учнів.

У структурі готовності вчителя до розв'язання зазначених завдань виділимо такі компоненти: *мотиваційний* (переконаність учителя у значущості перцептивних процесів дитини в адекватному відображенні навколишньої дійсності; усвідомлення сенсорного розвитку як фактора психічного розвитку і навчання учнів; позитивне ставлення до методичних нововведень; упевненість у подоланні перешкод на шляху впровадження у шкільну практику системних дидактичних впливів на чуттєву сферу школярів; прагнення до самовдосконалення); *когнітивний* (знання педагога про сутність, властивості, чинники та рушійні сили перцептивного розвитку; одиниці його прояву в молодшому шкільному віці; вимоги до сенсорної освіченості учнів, відображені в Державному стандарті початкової загальної освіти та навчальних програмах; підручниковий і організаційно-методичний ресурси формування у школярів процесів сприймання); *операційний* (опанування фахівцем професійних умінь і навичок [3, с. 55–61]: гностичних – вміння здобувати й накопичувати інформацію про психолого-дидактичні засади сенсорного розвитку дітей; застосовувати ефективні методи діагностування їхніх чуттєвих процесів; проектувальних – здатність уявляти кінцевий результат удосконалення перцепції учнів, уміння розробляти дидактичну програму досягнення цього результату; конструктивних – уміння будувати систему спеціальних завдань, визначати оптимальні умови їх реалізації у площині окремих уроків і позаурочних занять; організаторських – уміння поєднувати різні способи маніпулювання школярів об'єктами сприймання в ході колективних, групових, індивідуальних навчальних дій; комунікативних – уміння встановлювати педагогічно доцільні взаємовідносини з усіма суб'єктами перцептивної діяльності: учнями, батьками, колегами); *особистісний* (широкий спектр професійно важливих якостей і психічних станів педагога, як-от: цілеспрямованість, наполегливість, відповідальність, ініціативність, критичність педагогічного мислення, креативність, уміння створювати сприятливу емоційну атмосферу; висока працездатність, урівноваженість,

налаштованість на успішне вирішення завдань сенсорного розвитку молодших школярів); *рефлексивний* (поєднує самоспостереження й об'єктивне самооцінювання процесу та результатів навчально-перцептивної діяльності; аналіз факторів самоефективності; збудження протиріччя між досягнутим і передбачуваним рівнями готовності; виявлення й усунення недоліків; володіння засобами саморегуляції).

Обґрунтування другої умови ефективності дидактичної системи сенсорного розвитку – *виявлення індивідуально-типологічних відмінностей чуттєвих процесів школярів* – присвячено характеристиці учня як полярного вчителю суб'єкта навчально-пізнавальної взаємодії. Виходячи з тлумачень дефініції “індивідуальне”, поширених у філософських, психологічних і педагогічних довідкових джерелах, індивідуальні відмінності – це сукупність ознак, які притаманні окремому організму і характерним чином відрізняють його від інших організмів, що належать до того ж виду. Типологізація ставить своїм завданням зведення нескінченного розмаїття індивідуальних особливостей людини до деяких основних типів [6], розглядається в науці як спосіб рівневого впорядкування різнорідних за складом і дискретних множин об'єктів. Зазвичай індивідуальне і типове протиставляються одне одному як категорії одиничного і загального, часткового і цілого. Спираючись на це, *індивідуально-типологічними* будемо вважати кількісно-якісні відмінності чуттєвої сфери молодшого школяра, які визначають неповторність його сенсорних процесів і спричиняють належність до певного типу отримання зовнішньої інформації.

Звичайно, найвиразніше індивідуально-типологічна специфічність виявляється у функціонуванні зорової, слухової, дотикової, нюхової, смакової та інших видів сенсорики. Однак слід урахувувати, що різні види чуттєвих каналів діють як диференційовано один від одного, так і поєднуючись між собою. Якщо відмінність прояву в учнів окремих відчуттів вдається нам цілком зрозумілою, то механізми їхньої взаємодії потребують додаткового аналізу.

У цілісному чуттєвому розвитку людини, доводить Б. Ананьєв [1], різні сенсорні функції корелюють, інтегрують, утворюють асоціації між собою. Дослідник визначає два види таких зв'язків: *асоціацію однойменних відчуттів*, або *інтрамодальну* (однорідні асоціації: ахроматичних відчуттів із ахроматичними, звуковисотних із звуковисотними, „кислих“ із „кислими“;

різнорідні асоціації: ахроматичного і хроматичного зору; відчуттів голосних і приголосних звуків, звуковисотних і тембрових відчуттів, солодкого і кислого смаків тощо); *асоціацію різнойменних відчуттів*, або *інтермодальну* (зв'язок зорових відчуттів форми, розміру і тактильно-кінестетичних відчуттів при його обмацуванні; звукових сигналів мови і відчуттів діяльності мовленнєвого апарату; слухоартикуляційних відчуттів, оптико-просторових прикмет букв, що є знаками мовленнєвих звуків, і кінестетичних відчуттів руки під час відтворення форми букв на письмі, тактильно-температурно-кінестетична організація активного дотику тощо). Необхідність дослідження перцептивних комплексів особистості детермінує той факт, що підвищувати чутливість одного аналізатора можливо не лише прямим шляхом, тренуючи його функції, а й опосередковано, впливаючи на нього через подразнення інших аналізаторів. Дуже важливим для нашої розвідки є також умовивід ученого про домінування в людині зорової системи, оскільки вона інтегрує сигнали будь-якої модальностей завдяки їх переведенню у предметно-просторові схеми і сприяє таким чином *візуалізації* чуттєвого досвіду; не менш інтегрованою дослідник визначає мовленнєво-слухову систему, яка включає власно слухові, вібраційні, кінестетичні, тактильні й інші сигнали, кодовані відповідно до мовленнєвих одиниць, і з якою пов'язана *вербалізація* зовнішніх вражень [1, с. 436-446].

Понятійно-термінологічне поле третьої умови – *розробка координованих стратегій, тактик і оперативних алгоритмів організації суб'єктної взаємодії* – висвітлюють її ключові конструкти: „стратегія“, „тактика“, „оперативний алгоритм“ навчально-перцептивної діяльності. *Стратегію* навчально-перцептивної діяльності ми трактуємо як сукупність принципів її організації, що відображають закономірності формування чуттєвої сфери учнів, визначають результативність функціонування цієї діяльності в цілісному дидактичному процесі школи І ступеня; *тактику навчання перцепції* – як сукупність правил застосування організаційно-методичного інструментарію для досягнення стратегічних цілей сенсорного розвитку школярів; *алгоритмом* навчально-перцептивної діяльності вважаємо чітку послідовність виконання її дій і операцій, що однозначно призводять до розв'язання стратегічних і тактичних завдань.

Визначальним моментом у розгляді стратегій, тактик і алгоритмів розвитку сенсорики молодших школярів має стати встановлення провідних

принципів навчання перцепції. Аналіз дидактичної думки і практики початкової освіти дозволяє віднести до них низку таких положень: здійснення сенсорного розвитку в комплексі його цільових напрямів; реалізація провідних змістових ліній удосконалення чуттєвих процесів; забезпечення інтеріоризації перцептивних дій; організація пізнавальної діяльності на поліпредметній основі; застосування оптимального організаційно-методичного інструментарію суб'єктної взаємодії; урахування актуальних рівнів сформованості в учнів відчуттів, сприймань і уявлень.

Зазначені принципові положення складають основу значної кількості *навчально-перцептивних стратегій* і зумовлюють їхню видову таксономію. За *цільовими напрямками* розвитку чуттєвої сфери природно виокремити стратегії навчання зорового, слухового, дотикового сприймання і субстратегії формування кольорового та просторового зорового, фонематичного та музичного слухового, фізико-механічного та просторового дотикового сприймання. Відповідно до *змістових ліній* удосконалення перцепції будь-якої модальності виділимо стратегії засвоєння сенсорних еталонів і способів обстеження зовнішніх властивостей предметів і явищ дійсності. Ураховуючи перетворювальний *механізм інтеріоризації* сенсорних процесів варто акцентувати увагу на стратегіях організації зовнішніх (реальних) і внутрішніх (ідеальних) дій із об'єктами, що є носіями різноманітних чуттєвих ознак. Зважаючи на *галузеву диференційованість*, слід визнати доцільність стратегій навчання перцепції засобами окремих навчальних предметів та їхніх мотивованих комплексів, як-от: образотворчого мистецтва, математики, фізичної культури, зміст яких є найефективнішим для формування кольорового і просторового зорового сприймання; трудового навчання, образотворчого мистецтва і природознавства – для фізико-механічного і просторового дотикового сприймання; української мови і літературного читання – для фонематичного слухового; музичного мистецтва і фізичної культури – для музичного слухового сприймання. За *характером застосування організаційно-методичного інструментарію* підкреслимо важливість стратегій керованих і некерованих, прямих і опосередкованих, ігрових і навчальних, урочних і позаурочних, індивідуальних, групових і фронтальних розвивальних впливів, використання наявного (такого, що існує, готового) і новоствореного дидактичного ресурсу вдосконалення дитячої сенсорики. Припускаючи

неоднаковий *стан сформованості* у школярів чуттєвих процесів, необхідними вважаємо стратегії принаймні чотирьох рівнів особистих навчально-перцептивних досягнень – елементарного, середнього, достатнього і високого.

Тактики реалізації схарактеризованих стратегій полягають, на нашу думку, в дотриманні таких *правил* організації перцептивної діяльності: *паралельно і синхронно* навчати учнів зорового (кольорового, просторового), слухового (фонематичного, музичного) і дотикового (фізико-механічного, просторового) сприймання; *послідовно* впроваджувати змістові лінії чуттєвого розвитку – від формування сенсорних еталонів до вдосконалення способів застосування цих еталонів у обстеженні предметів і явищ оточення; забезпечувати *варіативне* виконання перцептивних дій з метою їхньої інтеріоризації – маніпулювання матеріальними об'єктами, співвіднесення цих об'єктів без предметних сполучень, суто перцептивні операції за уявленням; визначати *провідні* та *додаткові* навчальні дисципліни для розвитку окремих видів відчуттів; поєднувати організаційно-методичні впливи сенсорного спрямування на основі *взаємодоповнюваності*; передбачати різний *ступінь складності* пізнавальних завдань відповідно до актуальних рівнів опанування школярами чуттєвих процесів.

Найраціональнішим *оперативним алгоритмом* здійснення взаємодії суб'єктів нам здається нижче подана схема впорядкованих дій: постановка цілей сенсорного розвитку як його передбачуваних результатів, визначення провідних і додаткових навчальних дисциплін, засобами яких поставлені цілі будуть досягнені; мотиваційна підготовка учнів, усвідомлення ними способу виконання пізнавальних дій; відбір навчального матеріалу про ті чи інші зовнішні властивості предметів і явищ оточення, поділ цієї інформації на окремі змістові одиниці; організація поетапного і варіативного формування чуттєвих дій відповідно до змістових ліній і механізму їх утворення шляхом застосування найефективніших методів, прийомів, засобів, форм навчання; забезпечення зворотного зв'язку в керівництві перцептивною діяльністю, її поточне коректування; виявлення ступеня опанування школярами сенсорних процесів, оцінка й аналіз результатів; повторення циклу без змін або з відповідним коригуванням.

Висування четвертої, завершальної умови ефективною реалізації досліджуваної системи – *неперервність моніторингу якості навчально-*

перцептивної діяльності – пов'язане з проблемою оцінювання якості початкової освіти в цілому та її окремих підструктур зокрема. Логіку сутнісного аналізу цієї умови стисло відбиває наступна теза: якість чуттєвої сфери, оцінена за допомогою спеціальних моніторингових процедур, є ключовим показником ефективності дидактичної системи сенсорного розвитку учнів початкової школи. В освітньому термінологічному полі якість тлумачать як збалансовану відповідність закладених ресурсів, самого освітнього процесу й отриманого результату та наслідків щодо цілей освіти, стандартів і вимог суспільства [4, с. 12], [5, с. 17]. Тому під *якістю навчально-перцептивної діяльності* ми розуміємо відповідність її ресурсів, організації та результатів вимогам стандарту початкової освіти і навчальних програм з окремих дисциплін.

Якість будь-якого навчального процесу науковці пропонують оцінювати інтегровано – в єдності індивідуальних характеристик особистості, педагогічних показників організації освітнього середовища та соціальних параметрів функціонування освітніх систем – і обґрунтовують доцільність вирізняти внутрішні та зовнішні чинники якості освіти [4, с. 12]. Спираючись на ці рекомендації, а також на подане вище визначення якості навчально-перцептивної діяльності, її *внутрішніми чинниками* вважаємо такі: *якість навчального середовища* (організаційно-методичні, інформаційні та матеріально-технічні ресурси розвитку сенсорики учнів); *якість реалізації процесу навчання сприймати* об'єкти оточення (науковість і доступність змісту навчання чуттєвого спрямування, інформативність підручників і навчальних посібників, педагогічна майстерність учителя, що виявляється в застосуванні оптимальних методів, прийомів, засобів і форм навчання, дотримання школярами чіткої послідовності виконання пізнавальних операцій); *якість результатів навчання перцепції* (ступінь опанування учнями сенсорних умінь). *Зовнішніми чинниками* якості навчально-перцептивної діяльності є відповідність нормам освітнього стандарту, супідрядність дидактичному процесу початкової школи, реалізація наскрізних ліній чуттєвого розвитку особистості на різних рівнях загальноосвітньої підготовки.

Провідним засобом оцінювання якості дидактичних впливів на чуттєву сферу школярів доцільно визначити моніторинг. Інтерпретуючи трактування аналізованого поняття, висвітлені в наукових працях О. Локшиної, Т. Лукіної,

О. Ляшенка, О. Майорова, О. Пульбере, О. Савченко та ін., *моніторинг якості навчально-перцептивної діяльності* схарактеризуємо як систему збору, обробки, зберігання і поширення інформації про стан сенсорного розвитку молодших учнів, прогнозування на цій основі динаміки і тенденцій його функціонування, розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо його вдосконалення.

Моніторингові операції все частіше набувають рис дослідницького процесу, якому властива певна методологія: визначення мети, об'єкта, предмета, функцій, системи концептуальних принципів, етапів, інструментальних методик збору й обробки даних. Так, *мета* моніторингу якості навчально-перцептивної діяльності полягає в оцінці її стану відповідно до норм освітнього стандарту, розробці прогнозу ефективного функціонування у спеціально створених умовах. *Об'єктами* моніторингу є зазначені вище внутрішні та зовнішні характеристики якості формування чуттєвої сфери школярів – змістові, підручникові, просторово-предметні ресурси, організаційно-методичний потенціал, індивідуальні сенсорні досягнення, органічність включення в навчальний процес школи І ступеня, наступність і перспективність способів удосконалення перцепції на рівнях дошкільної і шкільної освіти тощо, а *предметом* – виявлення міри відповідності якості сприймання учнів програмним вимогам. Провідними *функціями* моніторингу аналізованого виду слід визнати інформаційну, кваліметричну, діагностичну, аналітичну, пояснювальну, моделювальну, прогностичну, управлінську. Моніторингові процедури з оцінювання якості чуттєвих процесів, за нашим переконанням, мають здійснюватися на основі *принципів* наукової обґрунтованості, об'єктивності отримання й аналізу даних, комплексності дослідження всіх складників сенсорного розвитку, систематичності та неперервності спостережень за його станом, валідності та надійності діагностичних методик, індивідуального характеру вимірювань, відкритості й оперативності повідомлення результатів.

Висновок. Організаційно-методичні умови, визначені на теоретичному рівні, варто розглядати як засадничий важіль ефективного впровадження дидактичної системи сенсорного розвитку школярів у реальний процес початкового навчання. Перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження

можуть бути пов'язані з проектуванням конкретних навчальних заходів, спрямованих на формування чуттєвої сфери молодших учнів.

Література

1. Ананьев Б. Г. Теория ощущений / Борис Герасимович Ананьев. – Л. : ЛГУ, 1961. – 456 с.
2. Барбашова І. А. Концептуальна модель дидактичної системи сенсорного розвитку молодших школярів / І. А. Барбашова // Сучасна початкова освіта: вектори розвитку [спец. випуск, присвячений 80-річчю університету] : зб. наук. праць. – Бердянськ : БДПУ, 2012 – С. 53-64.
3. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Нина Васильевна Кузьмина. – М. : Высш. шк., 1990. – 119 с.
4. Ляшенко О. Стратегія якості як основа освітньої політики країн світу / О. Ляшенко // Моніторинг якості освіти : світові досягнення та українські перспективи / [за ред. О. І. Локшиної]. – К. : К.І.С., 2004. – С. 9-14.
5. Овчарук О. Сучасні підходи до розвитку поняття якості освіти : світовий контекст / О. Овчарук // Моніторинг якості освіти : світові досягнення та українські перспективи / [за ред. О. І. Локшиної]. – К. : К.І.С., 2004. – С. 15-20.
6. Педагогическая энциклопедия / [гл. ред. И. А. Каиров и Ф. Н. Петров]. – М. : Советская энциклопедия, 1964–1968. – Т. 2. – 1965. – С. 205; Т. 4. – 1968. – С. 274.